

«ÓYLEW/SPEECH» KONSEPTOSFERASÍNÍN LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ TIYKARLARI (INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERI MÍSAÁLINDA)

Atadjanova Dilnura Ajibevna

Ájiniyaz atındağı NMPI tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704433>

Annotaciya: *Bul jumis sóylew konseptosferasınıń lingvokulturologiyalıq tiykarların inglis hám qaraqalpaq tilleri mısasında analizleydi.*

Tayanış sózler: *sóylew konseptosferası, lingvokulturologiya, frazeologiyalıq birlikler, lingvistika.*

Аннотация: *В данной работе анализируются лингвокультурологические основы концептосферы речи на примере английского и каракалпакского языков.*

Ключевые слова: *концептосфера речи, лингвокультурология, фразеологические единицы, лингвистика.*

Annotation: *This work analyzes the linguocultural foundations of the speech conceptosphere through the examples of English and Karakalpak languages.*

Key words: *speech conceptosphere, linguoculturology, phraseological units, linguistics.*

Zamanagóy til biliminde konseptler eń áhmiyetli birlikler esaplanıp, mádeniyat penen tıgız baylanısqa. Hár qanday til tek ǵana baylanıs quralı bolıp qalmastan, ol xalıqtıń dúnyaqarasın, mádeniyatın, táriyxın, social jaǵdayın ózinde jámleydi. Sonlıqtanda, konseptual birliklerdi úyreniw lingvistikada áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp, ilimpazlar tárepinen tereńnen izertlenip kelinmekte. Usıǵan baylanıslı «sóylew/speech» konseptide insannıń óz ara pikir almasıwın, sáwbetin, bir-biri menen qarım-qatnas qılıwı sıyaqlı is-háreketlerin bildiriw, inglis hám qaraqalpaq xalqı ortasındaǵı ózgesheliklerdi, birdeyliklerdi ańlawǵa járdem beredi.

Rus ilimpazı V.A.Maslovannıń pikirinshe «Konsept – til hám oylaw arasındaǵı biriktiriwshi buwın», - dep aytadı. Ilimpaz konseptti insan oyında bar bolǵan mental birlik dep esaplap, ol tilde bildiriletuǵının hám sol arqalı oylaw, haqıyqat hám mádeniyat sáwlelenetuǵının aytıp ótedi. Bunnan basqada, ol «konseptosfera» túsinigine de ayrıqsha toqtalıp ótedi: «Konseptosfera – bul milliy mádeniyatqa say bolǵan barlıq tiykarǵı konseptlerdiń dizimli birliǵi». Hárbir mádeniyat, til óz konseptosferasına iye bolıp, olarda tiykarǵı dizimli konseptler bar. Ol konseptlerdi mádeniy, kognitiv hám emocional tárepler menen ózara baylanǵan birlikler sıpatında kóredi [Маслова В.А. 2008: 44-59]. Buǵan mısál retinde, «sóylew» konseptin alıp qaraytuǵın bolsaq, onıń mádeniy ayırmashılıǵı hár bir millettin mádeniyatında social qádiriyatları hám kommunikaciya dástúrleri menen baylanıslı boladı. Inglis tilinde ol kóbinese pikir bildiriw, shaxs erkinliǵi, individuallıqtı

bildirse, qaraqalpaq tilinde húrmet, ádep, jámiyetke maslasıw tiykarǵı orındı iyelep, tuwrıdan-tuwrı birewdiń pikirin biykarlaw húrmettsizlik belgisi sıpatında qaraladı. Biraq, inglis tilinde bul ádettegidey jaǵday esaplanadı. Kognitiv tárepten bolsa, insanniń oylawı, pikir júritiwi, túsiniwi, seziwi, biliwi sıyaqlı belgiler menen baylanıslı boladı. Bul konsept inglis tilinde individual pikirlewge, oylawǵa iytermeleydi, biraq qaraqalpaq tilinde jámáátke, kontekstke qarap maslasıladı. Al, emocional belgisi bolsa inglisler óz pikirlerin emociya menen erkin, ashıq aytıwǵa tırsadı. Qaraqalpaqlar bolsa kóbinese tikkeley óz sezimlerin basqa adamlarǵa bildirmeydi hám aralıqtı saqlawǵa háreket etedi.

«Sóylew/speech» konseptosferasınıń úyreniwde feyiller áhmiyetli rol oynaydı. Eki tilde da feyil sózler arqalı tek ǵana gáptiń mánisin túsiniw qoymastan, onıń mádeniy hám social qádiriyatlarında túsiniwge boladı. Buǵan mısal retinde aytatuǵın bolsaq, inglis tilindegi speak hám talk sózleri mánisi jaǵınan jaqın bolıp sóylew, sóylesiw degendi bildirip, biraq mádeniy tárepten hár túrli kontekstlerde qollanıladı. Speak sózi kóbirek rásmiy jaǵdaylarda, jámáát bolıp sóylewde qollanılsa, talk sózi bolsa kúndelikli, rásmiy emes sáwbetlerde qollanıladı. Express sózi bolsa insan óziniń pikirin emin-erkin aytıwı, jeke sóz erkinligine iye ekenligin bildiredi. Jáne de announce sózi járiyalaw dep awdarmalanıp, rásmiy túrde aytıw, xabar beriw mádeniyatın bildiredi. Qaraqalpaq tilinde de sóylew feyiline tiyisli sózler bir qansha toparlarǵa bólinip, gáptiń xabar beriwin, sáwbetlesiwge qosılıwın, sózdi baslawın yamasa sózdi bóliwin bildiriwi sıyaqlı jaǵdaylardı súwretlewı múmkin. Mısalı ushın, sóylew, aytıw, waz oqıw, bayan etiw feyilleri xabar mánisin bildirse, gápti bóliw, sózdi bóliw, sózin awzınan alıw sıyaqlı feyiller sáwbetti toqtatıw mánisinde sóylewshiniń sózin bóliw mánisin ańlatadı.

Ronald Langaker kognitiv til bilimi tarawınıń rawajlanıwına óziniń úlken úlesin qosqan ilimpazlardan biri bolıp, ol óz sózinde mádeniy bilim hám grammatika ortasındaǵı múnasibetti aytıp ótti. Onıń aytıwınsha, «Kognitiv til biliminiń payda bolıwı mádeniy til bilimin qayta paydalanıw sıpatında payda bolıwı múmkin. Kognitiv lingvistlik teoriyalar mádeniy bilimlerde tek ǵana leksikanıń tiykarı emes, bálkim grammatikanıń oraylıq ózgeshelikleri sıpatında da tán aladı». Sebebi, til tek ǵana baylanıs quralı bolıp qalmastan, bálkim ol insanniń dúnyaqarasın, mádeniyatın, tájiriyesin kórsetedi. Tildegi grammatikalıq qurallar, feyiller, atlıqlar sıyaqlı túsiniwler, milliy mádeniyatta bar bolǵan haqıyqıy ómirde alınǵan tájiriyelerge juwap sıpatında qalıplesken bolıwı múmkin. Ilimpazdıń pikiri boyınsha mánis konseptualizaciya sıpatında anıqlansada, ol óz ishine barlıq dárejede túsiniwge jámlegen bolıp, mádeniy tárepten sińdirilgen dep aytadı [Langacker R.W. 1991: 28-33]. Bul pikir til menen oylaw ortasındaǵı baylanıstı ańlawǵa járdem beredi. Mádeniy dúnyaqaraslardı rawajlandırıwda hám olardı bekkemlewde til áhmiyetli mexanizm esaplanadı.

Hár qanday tildedä frazeologiyalıq birliklerdiň áhmiyeti ayrıqsha bolıp, olar tilde jánede obrazlı, janlı etip kórsetiwde, milliy mentalitet, táriyx, úrip-ádet hám qádiriyatlardı jámlestiriwde hám til arqalı mádeniyattı ańlawğa óziniň úlesin qosadı.

Qaraqalpaq tilinde sóylewdi bildiretuǵın frazeologizmler bar bolıp, olar ózleriniň hár túrli mádeniy mánislerine iye. Bulardıń quramında tiykarınan awız, til, tis leksemaları tiykarǵı xızmetti atqaradı. Mısalı retinde, awız ashıw, awızdan túsirmew, awız toltırıp sóylew, awzı bosamaw, awzı gójedey qaynaw, awzı jabılıw awzı jıyılmaw, awzına kúshi jetpew, awzına bek bolıw, ángime qozǵaw, ángime dúkan qurıw, batılı barıw, búlbil bolıw, gápke aralasıw, gáp qozǵaw, gápti balalatıp jiberiw, jurtaq jayıw, illa demew, illa dep awzın ashpaw, qulaq qaǵıs etiw, qulaǵına yasiyn oqıw, miydi aylandırıw, miydi jep qoyıw, tilge keliw, tis jarıw h.t.b. keltirip ótsek boladı [Tánirbergenov J. 2021:26]. Bunda awzı gójedey qaynaw frazeologiyalıq birliǵi kóp sóz sóylew mánisinde kelse, illa dep awzın ashpaw bolsa sóz sóylemew mánisinde qollanıladı. Inglis tilinde da usınday sózler bar bolıp, olar mánisine qarap kerekli orınlarda qollanıladı: open one's mouth to speak – awız ashıw, gápti baslaw, close one's mouth quickly – sóylemey qalıw, use harsh tongue – suwıq jaǵdayda sóylew, control one's tongue – sózge itibarlı bolıp abaylap sóylew sıyaqlı birlikler sáwbet dawamında ushırasadı. Keltirilgen frazeologiyalıq birlikler sóz arqalı bildiriletuǵın quramalı mánili sózlerdi anıq hám qısqa etip jetkeriwde áhmiyetli esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, sóylew/speech konseptosferasın lingvomádeniy tárepten úyreniw til hám mádeniyat ortasındaǵı baylanıstı tereńnan ańlawğa járdem beredi. Eki tildińde sóylew mádeniyatı oǵan tiyisli frazeologiyalıq birlikleri ózine tán lingvistik ózgesheliklerine iye bolıp, pikirlerdi, ishki sezimlerdi erkin bildiriw imkaniyatın beredi.

Ádebiyatlar:

1. Langacker R.W. Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. Berlin; N.Y., 1991. p.28-33
2. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. Москва:Флинта:Наука 2008 С.44-59
3. Tánirbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya, Nókis, Ilimpaz baspası, 2021. 26 b.
4. Common phraseological units related to speech concepts collected from various linguistic sources (e.g., Cambridge Phraseology Dictionary, Oxford Phraseology Resources).